
**ՁԵՌՔԲԵՐՈՎԻ ԱՆՕԳՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՈՐՊԵՍ ՇԵՏԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՍՈՑԻՈՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԱԽՏԱՆԻՇ**

ԱՐՄԱՆ ՂԱՐԱԳՈՒԼՅԱՆ

ԽՄՀՄ համակարգի հիմնական յուրահատկություններից մեկը առկա իրականության և գործող գաղափարախոսության երկակի ճշմարտությունն էր: Խորհրդային առօրեականությունը ընդհանուր առմամբ բավականին ճնշող էր և սահմանափակող, և այնտեղ գործող սոցիալականացման մեխանիզմները մարդկանց սովորեցնում էին հարմարվել հենց այդպիսի միջավայրի: Գաղափարական դաստիարակությունը և համընդհանուր հասարակական վերահսկողությունը մարդկանց դարձնում էին համակերպվող և հարմարվող: Բացի դրանից՝ պաշտոնական քարոզչությունը ստեղծել էր «վարդագույն» իրականության պատրանք, ինչը նաև մանիպուլյացիայի զանազան հնարքներով պարտադրվում էր մարդկանց՝ այն հռչակելով որպես միակ թույլատրելի իրականության տեսլական: Կարելի է ասել, որ խորհրդային համակարգը փորձում էր ստեղծել «հնազանդների» զանգվածային հասարակություն, որը նաև պետք է լռելյայն ընդուներ գործող ամբողջատիրական հասարակության արժեքներն ու նորմերը: Բոլորովին էլ պատահական չէ, որ այդ համակարգում անհատական նախաձեռնությունները չէին խրախուսվում, և մշտապես փորձ էր արվում համակարգի ձախողումները վերագրել մարդկանց անհատական թերություններին: Արդյունքում աղճատվում էին անձի՝ իր ես-ի և իր հնարավորությունների մասին պատկերացումները՝ թուլացնելով մարդու հավատն առ այն, որ բարդ իրավիճակներում ինքը կարող է ակտիվորեն գործել, և իր սեփական գործողությունները կարող են լինել արդյունավետ:

Պետք է նկատել, սակայն, որ խորհրդային համակարգը ուներ նաև մի շարք դրական ձեռքբերումներ ու «պարզներ»: Մասնավորապես, քաղաքացիների ինքնադրսևորման սահմանափակությունները փոխհատուցվում էին պետական հոգաձության, համընդհանուր սոցիալական պաշտպանվածության և երաշխավորված նվազագույն կենսամակարդակի ապահովմամբ, ինչը, սակայն, չէր նշանակում, թե խորհրդային համակարգում մարդկանց գործողությունների և նրանց ստացած արդյունքների միջև գործում էր համամասնական զարգացման սկզբունքը: Այլ կերպ ասած՝ սոցիալական հավասարության սկզբունքը անմիջական կապ չուներ առանձին քաղաքացու անհատական

ջանքերի հետ:

Ման երկիմաստ գործընթացների հետևանքով մարդիկ փորձում էին հանրային կյանքի բացասական հետևանքները փոխհատուցել մասնավոր կյանքի անձեռնմխելիությամբ: Մարդկանց անձնական կյանքը դարձել էր մի յուրահատուկ ապաստարան, որտեղ դեռևս գործում էին մտերմիկ հարաբերությունների, բարոյական պատասխանատվության և շիտակության սկզբունքները: Անդեմությունը, անձնական նախաձեռնության պակասը, ինչպես նաև երկփեղկված ես-ի բարոյական երկրնտրանքները ստեղծել էին հարմարվողականության արժեքային մի ողջ համակարգ, որը սերնդեսերունդ փոխանցվում էր որպես անհետ կորած կամ բանտարկված բարեկամների մասին մի ուսանելի պատմություն, որից պետք է դասեր քաղել՝ իշխանության պատժիչ մարմինների հետ չառձակատելու համար¹:

Քննարկվող հիմնահարցը արդիական և ուսանելի է նաև այսօր, քանի որ խորհրդային ժամանակաշրջանը գործնականում չի անցել անցյալի գիրկը, և հետխորհրդային երկրների ազգաբնակչության մի ստվար հատված դեռ կրում է նախորդ հասարակարգի սոցիոմշակութային ժառանգությունը: Այսինքն՝ հետխորհրդային հասարակությունների հիմնախնդիրներից շատերի արմատները ոչ միայն գործող համակարգերի առանձնահատկությունների, այլև ամբողջատիրության գերակայող մշակութային կարծրատիպերի, ավանդույթների և անձնական հակվածությունների մեջ են: Ըստ այդմ՝ այսօր բավականին շատ է խոսվում հետամբողջատիրական համախտանիշի² մասին, որի նախադրյալներից մեկն էլ ենթարկվող հպատակի մտակերտվածքն է, ով սովոր է խիստ կարգովանոնի և հասարակական աստիճանակարգման: Միայն այն փաստը, որ 2015 թ. արված հետազոտության արդյունքների համաձայն Ռուսաստանի քաղաքացիների 45 տոկոսը արդարացնում է ստալինյան բռնաճնշումները, վկայում է, որ այսօր էլ խորհրդային մարդու սոցիոմշակութային տիպը ավելի քան արդիական է³: Այս համատեքստում ամբողջատիրական համակարգերի հայտնի հետազոտող Հ. Արենդտը նկատում է, որ ամբողջատիրական վարչակարգերի հիմնական հենարանը ոչ այնքան քաղաքական մոլեռանդներն են, որքան շարքային քաղաքացիները, ովքեր կյանքի անբարենպաստ պայմանների պատճառով հասել են ծայրահեղ հուսալքության և պատրաստ են մասնակից դառնալու գործող վարչակարգի ցան-

¹ Տե՛ս **Klicperová M., Feierabend I., Hofstetter C.**, In the Search for a Post-Communist Syndrome: A Theoretical Framework and Empirical Assessment. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 1997(1), էջ 40:

² Տե՛ս **Klicperová-Baker M.**, Post-Communist Syndrome. Research Support Scheme, 1999, **Goldfarb J.**, Beyond glasnost: The post-totalitarian mind. Chicago: University of Chicago Press. 1991, **Arendt H.**, Totalitarianism. San Diego: Harcourt Brace Janovich, 1968:

³ Տե՛ս <http://www.levada.ru/2015/03/31/stalin-i-ego-rol-v-istorii-strany/> 01.03.2016

կացած հանցագործության: «Ամեն անգամ, երբ գործազրկության հետևանքով հասարակությունը փոքր մարդուց խլում է նրա նորմալ գոյությունը և ինքնահարգանքը, այդ մարդուն նախապատրաստում է այն վերջին փուլին, երբ նա համաձայն կլինի իր վրա վերցնելու ցանկացած գործառույթ՝ ընդհուպ դահիճի «աշխատանքը»⁴:

Նման սոցիալ-հոգեբանական իրավիճակն առավել ճշգրիտ կարելի է բնութագրել որպես «ձեռքբերովի անօգնականության» ախտանիշ: Այս ախտանիշը սոցիալականացման արդյունք է, այսինքն՝ մարդն այն ձեռք է բերում սոցիոմշակութային որոշակի միջավայրում: Ընդ որում, անհրաժեշտ է միմյանցից տարբերել սովորեցրած անօգնականությունը ձեռքբերովիից: Առաջին դեպքում ախտանիշը ունի հոգեբանական բնույթ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ սոցիալական: Ի դեպ, որպես սոցիալական երևույթ այս հասկացությունը գիտական շրջանառության մեջ է դրել ֆրանսիական սոցիոլոգիայի հիմնադիր Էմիլ Դյուրկհեյմը, ով ձեռքբերովի անօգնականությունը համարում էր վարքի այնպիսի տեսակ, որը ոչ միայն անհատից դուրս է, այլև նրան պարտադրվել է բռնի միջոցներով: Ինչ վերաբերում է վերոնշյալ ախտանիշի հոգեբանական ըմբռնմանը, ապա այդ երևույթը առաջին անգամ նկարագրել է Ջ. Ֆրեյդը:

Իբրև ինքնուրույն երևույթ ձեռքբերովի անօգնականության հայեցակարգը լայնորեն շրջանառության մեջ է դրվել նախորդ դարի 70-ական թթ. ամերիկացի հոգեֆիզիոլոգ Մարտին Սելիգմանի կողմից: Կենդանիների վրա անցկացրած գիտափորձի արդյունքում Սելիգմանը ստեղծեց այնպիսի միջավայր, որտեղ անելանելիությունը գուցակցվում էր պատժիչ գործողությունների հետ: Որոշ ժամանակ անց գիտափորձի ենթարկված կենդանիները այլևս չէին փորձում փրկվել, եթե անգամ նման հնարավորություններ ի հայտ էին գալիս: Փաստորեն Սելիգմանը բացահայատեց, որ այն բանից հետո, երբ կենդանիները կամ մարդիկ հայտնվում են այնպիսի իրավիճակում, երբ նրանց սեփական գործողությունները և ջանքերը չեն պայմանավորվում արդյունքներով, սկսում է գործել, այսպես ասած, ձեռքբերովի անօգնականության էֆեկտը: Ընդհանրացնելով իր հետազոտության արդյունքները՝ նա եզրակացրեց, որ այս ախտանիշով տառապող անձինք.

առաջին՝ հակված են իրենց գործողություններն ու ձեռքբերումները դիտել որպես իրարից անկախ երևույթներ,

երկրորդ՝ ունեն վերահսկողության արտաքին տիրույթ, համաձայն որի՝ կյանքն ընկալվում է որպես մարդուց, նրա շահերից և ցանկություններից դուրս գտնվող ուժերով կառավարվող իրողություն,

երրորդ՝ դադարում են իրականացնել որևէ նպատակադիր գործունեություն: Ըստ այդմ՝ ձեռքբերովի անօգնականությունը ոչ այնքան կյանքի հանդեպ հոռետեսական վերաբերմունք է, որքան միջավայրը

⁴ **Арендт Х.** Организованная вина // Скрытая традиция: Эссе. М., 2008, с. 52.

փոփոխելու սեփական ընդունակության աղճատում⁵:

Առօրյա կյանքում ձեռքբերովի անօգնականության դրսևորումներն են ցածր նախաձեռնողականությունը, անարդյունավետությունը, պատասխանատվությունից խուսափելը, սեփական ուժերը թերագնահատելը և այլն, որոնք զուգակցվում են մի շարք բացասական զգացումներով՝ անհուսություն, հոռետեսություն, վախ, ատելություն և այլն: Քանզի անձը, ով հակված է իր կյանքը դիտելու որպես ճակատագրից (արտաքին ուժերից) կախված, շատ ավելի քիչ հավանականությամբ կիրականացնի կոնկրետ նպատակների ձեռքբերմանը միտված գործունեություն: Արդյունքում առաջանում է «ներկայի նկատմամբ վերահսկողության կորստի» համապարփակ զգացողություն, ինչն էլ իր հերթին հանգեցնում է քաղաքական կամքի կաթվածահարման, հավատի կորստի առ այն, որ կոլեկտիվ ջանքերով կարելի է հասնել երևելի արդյունքների, որ համերաշխ գործողություններն ունակ են վճռական փոփոխություններ մտցնելու հասարակական կյանքում: Առկա իրավիճակը ավելի հաճախ գնահատվում է որպես միակ բնականը, որպես բարձրագույն անհրաժեշտություն, որին միջամտելը միայն կվնասի մարդուն: Մոտեցում, որը ինքնավար հասարակություն կառուցելու փոխարեն ստեղծում է համընդհանուր կոմֆորմիզմի սոցիալական իրականություն⁶:

Ակնհայտ իրողություն է, որ հետխորհրդային հասարակություններում ձեռքբերովի անօգնականության ախտանիշի դրսևորման համար կան լուրջ նախադրյալներ: Մասնավորապես, կարելի է առանձնացնել երեք հիմնական աղբյուրներ, որոնք այսօր էլ սնում են հետխորհրդային հասարակության «մնացուկ» հանդիսացող մարդկանց մի զգալի մասին:

Անբարենպաստ ապրումների փորձը

Ձեռքբերովի անօգնականության ախտանիշի ձևավորման առաջնային աղբյուրը սեփական կյանքի իրադարձությունները վերահսկելու հնարավորության բացակայությունն է: Հոգեբանական առումով անօգնականությունը ֆրուստրացիայի դրդող վարք է, որը յուրահատուկ պատասխան է սթրեսներին, իռացիոնալ է, անտրամաբանական և դուրս է նպատակադիր գործունեության հայեցակարգից⁷: Մանկության շրջանում սրան կարող են նպաստել ինքնուրույնության բացակայությունը, երեխայի փոխարեն ամեն ինչ անելու ծնողների պատրաստա-

⁵ Տե՛ս **Miller R., Seligman M.**, Depression and the perception of reinforcement. Journal of Abnormal Psychology, 1973, էջ 70:

⁶ Տե՛ս **Бауман З.** Индивидуализированное общество. М., 2005, էջ 67:

⁷ Տե՛ս **Геранюшкина Г., Афраймович О.** Сценарии выученной беспомощности // "Психология в экономике и управлении", 2013, № 1, էջ 18:

կամությունը: Նման դեպքերում մի իրադրության մեջ ձեռք բերված բացասական փորձը սկսվում է տեղափոխվել այլ իրադրություններ՝ չնայած դրանք վերահսկելու իրական հնարավորության առկայությանը⁸: Գիտափորձերը ցույց են տվել, որ, օրինակ, եթե որևէ փորձարարի կողմից երեխաներին ներկայացվել են անլուծելի խնդիրներ, հետագայում նրանք անհամեմատ ավելի շատ դժվարություններ են ունեցել նաև լուծելի խնդիրների հարցում, եթե դրանք ներկայացվել են միևնույն անձի կողմից:

Անհատական կենսափորձի առումով ձեռքբերովի անօգնականությունը ձևավորվում է, երբ մարդը չի ստանում իր ջանքերին համապատասխան հատուցում, ապրում է ձախողման և ֆրուստրացիայի զգացում իր նախկին փորձառության պատճառով, իր վարքի և կյանքի նվաճումների միջև կապը համարում է պատահական, իսկ իրեն՝ անհույս կորած միջավայրի խնդիրների լուծման հարցում: Ընդ որում, անձի համար անլուծելի իրավիճակներում ձևավորված վարքի կաղապարները շատ ավելի կայուն են, քան հետևողական հաջողությունների պայմաններում ձևավորվածները: Ավելին, նույնիսկ այն դեպքում, երբ վարքային ձախողման և հաջողության ազդակները հավասարաչափ են, ձեռքբերովի անօգնականության ախտանիշի սկզբունքները ավելի կայուն պահպանման միտում ունեն:

Անօգնական մարդկանց դիտարկման փորձը

Ի տարբերություն կենդանիների՝ մարդիկ կարող են ձեռքբերովի անօգնականությանը վարժվել ոչ միայն իրենց, այլև ուրիշի փորձի հիման վրա: Սոցիալական ձեռքբերովի բոլոր գիտելիքները հիմնվում են թաքնված իդեալականացման վրա, որը կարելի է ձևակերպել հետևյալ կերպ. «Ես հավատում եմ իմ մերձավորի փորձին, որովհետև եթե ես լինեի նրա տեղը, կունենայի նույն փորձը, կգործեի ճիշտ այնպես, ինչպես նա է գործում, նույն իրավիճակում կունենայի նույն հնարավորությունները և ռիսկերը: Այսպիսով, այն, ինչ նրա համար որոշակի փորձի իրական օբյեկտ է, ինձ համար ևս ներկայանում է որպես հնարավոր փորձի արժանահավատ օբյեկտ»⁹: Այսինքն՝ ձեռքբերովի անօգնականության ախտանիշի ներքնապես բարոյալքված եզրակացություններին հանգեցնող համար պարտադիր չէ, որ մարդն անձամբ դառնա կամայականության զոհ: Դրա համար նույնիսկ բավական է դիտել այլ անձանց չարչարանքներն ու անօգուտ ճիգերը կամ էլ այդ մասին լսել

⁸ Տե՛ս **Шиповская В.** Психологический феномен беспомощности // "Человек. Сообщество. Управление", 2009, № 4, էջ 42:

⁹ **Шюц А.** Хорошо информированный гражданин. Очерк о социальном распределении знания // Избранное: Мир, светящийся смыслом. М., 2004, с 558.

ուրիշներից: Անօգնականության զգացում ունեցող մարդը (լինի դա սեփական կամ ուրիշի փորձի հիման վրա) հազվադեպ է սեփական գործողությունները հաջող համարում, ավելին՝ իր անհաջողությունների համար նա հաճախ մեղադրում է հենց իրեն: Այդպիսի մարդիկ դժվարությամբ են որոշումներ կայացնում: Խնդիրն ավելի է դժվարանում համատեղ գործողությունների ընթացքում, երբ արդյունքի հասնելու համար պահանջվում են մի քանի կամ մեծաթիվ մարդկանց ջանքեր՝ լինեն հեղափոխություն, թե պարզապես առօրյա փոխապայմանավորվածություններ:

Վարքային գերակայությունների տիրող համակարգը և առկա սոցիոմշակութային միջավայրը

Սոցիալական կառուցարկման վերաբերյալ առանցքային տեսությունները հաստատում են, որ ցանկացած հասարակություն վերջին հաշվով գոյություն ունի իրականության մասին իր պատկերացումներին համապատասխան: «Մա ապրելու տեղ չէ»: «Կարողանայի՝ վաղուց կգնայի»: «Ամեն ինչ անօգուտ է»: «Ինչ էլ որ անես, վատ կլինի»: «Ես չեմ կարող ոչ մի բանի վրա ազդել»: «Միևնույնն է՝ ամեն ինչ կանխորոշված է»: Երբ մարդը թևաթափ է լինում կամ համոզված է, որ իրենից առհասարակ ոչինչ կախված չէ, հասարակության մեջ շրջանառվող նմանատիպ պնդումները կարող են ծառայել որպես անհաղթահարելի հանգամանքների նկատմամբ հարմարվողականության յուրահատուկ մեխանիզմներ: Մենք բոլորս ինչ-որ բան սովորում ենք մեր կենսափորձից, շարունակում ենք ընդօրինակել մեր շրջապատի մարդկանց մտքերն ու վարքագծերը: Սակայն այդպիսի հայացքների տարածման գործում կարևոր դեր են խաղում նաև առկա մշակույթով փոխանցվող կարծրատիպերը, վարքային գերակայությունները և դիրքորոշումները՝ լինեն դրանք մանր կենցաղային, թե համահասարակական նշանակության հարցերի համատեքստում: Ամենօրյա կյանքում մենք համոզված ենք, որ մեր մերձավորները սպասելի արձագանք կտան մեր որոշակի գործողությունների: Այնպիսի ինստիտուտներ, ինչպիսիք են՝ կառավարությունը, դպրոցը, դատարանը, հասարակական նշանակության ձեռնարկությունները, նույնպես կգործեն որոշակիորեն: Ըստ այդմ՝ մեր բոլոր գիտելիքներն ու ապրումները լրացուցիչ կշիռ են ձեռք բերում, եթե ընդունվում են նաև «մենք» խմբի մյուս անդամների կողմից: Իմ սեփական ապրումները անկասկած ճիշտ են, եթե արժանանում են իմ կարծիքով բանիմաց մյուսների հավանությանը, որովհետև կա՛մ նրանք վստահում են ինձ, կա՛մ էլ նրանց սեփական փորձն է հանգեցնում դրան: Այսինքն՝ գիտելիքների սոցիալական բաշխվածության հարցում կարևոր դեր ունի ոչ միայն սոցիալական ձեռքբերովի,

այլև սոցիալական հավանության արժանացած գիտելիքը, որովհետև վերջինս հեղինակության և ազդեցության աղբյուր է, նրա վրա է հենվում հասարակական կարծիքը: Համապատասխանաբար, ձեռքբերովի անօգնականության ախտանիշի հանդեպ հակվածությունը կարող է թաքնված լինել առկա սոցիոմշակութային միջավայրում:

Այս տեսանկյունից հարկ է անդրադառնալ հատկապես հայ ազգի կյանքի մշակույթի համար կարևորություն ներկայացնող մի այնպիսի հայեցակարգի, ինչպիսին է «անհատական գոյատևման կենսափիլիսոփայությունը»: Պետական պաշտպանվածությունից զրկված հայ անհատը, դարեր շարունակ ապրելով սահմանային իրավիճակներում, ստիպված ապավինել է գոյատևման անհատական կենսաձևին: Այդ գաղափարախոսությունը պատմական հանգամանքներին հարմարվելու, աշխարհի հզորների կենսափիլիսոփայության շրջանակներում գոյատևելու և ազգային հավաք ինքնության փոխարեն անհատական ինքնությանը ապավինելու հայեցակարգ է: Դա այսպես կոչված անձնական հաջողությունների դիրքային պայքարի կենսափիլիսոփայությունն է, որը պատմականորեն ներհատուկ է եղել մեր ազգային կենսաձևին¹⁰: Տվյալ հետազոտության շրջանակներում այն կարելի է համարել ձեռքբերովի անօգնականության ախտանիշի «մեղմ» դրսևորում: «Մեղմ» այն առումով, որ այս դեպքում թեև մարդը որոշակի կապ է տեսնում իր գործողությունների և իր ձեռքբերումների միջև, այդուհանդերձ նման կենսափիլիսոփայության ոլորտը սահմանափակվում է իր, լավագույն դեպքում՝ իր ընտանիքի տիրույթով: Անհատական գոյատևման կենսափիլիսոփայության հիմնական առանցքը առնթեր հոգսն է և նյութական ինքնաբավությունը: Վերջինիս սոցիալական ուղղվածությունը գրեթե աննշմար է: Այդ պայմաններում մարդը հրաժարվում է հանրորեն կարևոր հեռանկարային նպատակների ձգտելուց, ինչն ի վերջո հանգեցնում է ինչպես հանրային, այնպես էլ անհատական կյանքի կազմալուծման: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Է. Հարությունյանը, երբ ազգի մեծ մասը տևական ժամանակ ապրում է միայն «հացիվ» խնդիրներով, երկիրը կորցնում է զարգացման ներքին շարժառիթները, իսկ քաղաքական համակարգը՝ զգոնությունը: Այս առումով Հայաստանում քաղաքացիական հասարակության ձևավորումը չունի ներքին խթան, սոցիալական և բարոյահոգեբանական նախադրյալներ¹¹:

Չարգացող հասարակություններում ձեռքբերովի անօգնականության ախտանիշի դրսևորման ռիսկային գործոն կարելի է համարել նաև հասարակության սոցիալ-տնտեսական վիճակը: Մասնավորապես

¹⁰ Տե՛ս Է. Հարությունյան, Ազգային ինքնություն և կյանքի մշակույթ, Եր., 2004, էջ 27:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 148:

քաղաքական համակարգի վրա ժողովրդավարական սկզբունքների ազդեցության ուժը, հասարակության ինքնավարության իդեալին հասնելու փորձերի հաջողությունը կամ անհաջողությունը էականորեն կախված են նաև հասարակության մեջ գոյություն ունեցող ազատության և անվտանգության հարաբերակցությունից: 20-րդ դարի պատմությունը ցույց տվեց, որ ժողովրդավարության համար գլխավոր վտանգը արդարացիորեն համարվում է «կոլեկտիվ անվտանգության երաշխիքների» համար պատասխանատու քաղաքական իշխանության ինստիտուտների կողմից մարդուն տրված ազատության սահմանափակումը: Կայացման ճանապարհին գտնվող մերօրյա հասարակություններում նույնպես ժողովրդավարության լիարժեք գործառույթյանը սպառնում է այն իրողությունը, որ սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններում, պատերազմական իրավիճակներում գտնվող հասարակությունների համար հատկապես անվտանգության կոլեկտիվ ապահովությունը ավելի մեծ նշանակություն է ձեռք բերում: Մինչդեռ ազատության պակասը հանգեցնում է նրան, որ մարդը չի կարողանում ինքնահաստատվել հասարակության մեջ, դիմակայել, «ամբողջ հասակով վեր կանգնել և ստիպել իր հետ հաշվի նստել»¹²: Հասարակությունը դժվար թե կարողանա ձերբագատվել վախի և անգործության մթնոլորտից, քանի դեռ նրա ծայրահեղ աղքատության մեջ գտնվող ներկայացուցիչները չեն կարողացել ազատվել ամենօրյա կարիքից և չքավորությունից: Ըստ այդմ՝ ձեռքբերովի անօգնականությանը հիմնականում հակված են երկրի բնակչության համեմատաբար ավելի քիչ կրթված, սոցիալ-տնտեսական ցածր կարգավիճակի և բարձր տարիքի շերտերը: Հենց միայն հնարավոր աղքատության գաղափարն արդեն իսկ բավարար է մարդկանց վախի և հնազանդության մեջ պահելու համար: Պաշտոնական վիճակագրության տվյալներով ազգաբնակչության 1/3-ի չափով աղքատություն ունեցող ՀՀ-ի համար այս հանգամանքը մտածելու լուրջ տեղիք է տալիս: Քաղաքացիական մշակույթի ցածր մակարդակը և նրան ուղեկցող հոգեբանությունը դժվարացնում են քաղաքացիական ակտիվիստների և քաղաքական գործիչների գործունեությունը: Քաղաքացիների առավել խոցելի շերտը, որտեղ գերիշխում են կրավորականությունը և ձեռքբերովի անօգնականությունը, չգիտի իր իրավունքների մասին և ունակ չէ դրանք պաշտպանելու: Իսկ այն դեպքերում, երբ անհատը ապրում է դժգոհություն կամ գայրույթ վերադաս մարմինների հանդեպ, նա ամեն գնով խուսափում է թե՛ ակտիվ գործողություններ ձեռնարկելուց և թե՛ այլոց կոլեկտիվ նախաձեռնություններին միանալուց՝ իր դիրքորոշման համար բերելով տարբեր փաստարկներ՝ «Ցույցերը երբեք ոչինչ չեն որոշել», «Իմաստ

¹² Бауман З., նշվ. աշխ., էջ 70:

չունի մասնակցել ինչ-որ ժողովների կամ ստորագրահավաքների» և այլն: Որպես հետևանք՝ թուլանում են ժողովրդավարական լծակները, աճում է անընդունակությունը քաղաքական գործողությունների նկատմամբ, մարդիկ զանգվածաբար հեռանում են քաղաքականությունից և պատասխանատու քաղաքացիությունից:

Մինչդեռ հասարակական առաջընթացը ենթադրում է նախ և առաջ ինքնավստահություն ներկայի հանդեպ: Առաջընթացի խորագույն և, հնարավոր է, միակ իմաստը այն զգացողությունն է, որ ժամանակն աշխատում է մեզ համար, քանզի իրադարձությունները տեղի են ունենում հենց մեր ազդեցության ներքո: Այս առումով անօգնականությունից ձերբազատվելու ամենագործուն միջոցը այն գիտելիքի ձևավորումն ու տարածումն է, որ սեփական վարքի շնորհիվ կյանքում կարելի է փոփոխությունների հասնել¹³: Հիմնախնդիրը հանգեցնելով հանրոքեն կարևորվող տեղեկատվության շրջանառության հիմնախնդրին՝ օգտվենք Ա. Շյուցի առանձնացրած՝ սոցիալական գիտելիքը կրող երեք իդեալական տիպերի դասակարգումից, որոնց նա անվանում է «փորձագետ», «փողոցի մարդ» և «լավ տեղեկացված քաղաքացի»¹⁴:

«Փորձագետի» գիտելիքը սահմանափակված է ինքնապարփակ սահմանային ոլորտով, որտեղ նա հանդես է գալիս հստակ և որոշակի: Նրա կարծիքը հիմնավորված է ապացույցներով, նրա դատողությունները պարզունակ ենթադրություններ կամ անորոշ վարկածներ չեն: Բայց նրա ոլորտը հստակորեն սահմանափակված է: Իհարկե գոյություն ունեն սահմանային և նույնիսկ նրա տեսադաշտից դուրս գտնվող ուրույն հիմնախնդիրներ, բայց փորձագետը, որպես կանոն, հակված է դրանք վերագրելու մի ուրիշ փորձագետի:

«Փողոցի մարդը» շատ բնագավառների մասին ունի գործնական գիտելիքներ, որոնք անհրաժեշտաբար միմյանց հետ կապված չեն: Նրա գիտելիքը հանձնարարագրերի իմացություն է (ինչպես տիպիկ իրադրություններում տիպիկ միջոցներով հասնել տիպիկ արդյունքների): Այդ հանձնարարագրերը տալիս են այն ընթացակարգը, որին կարելի է վստահել, եթե նույնիսկ անհնար է այն հստակորեն պատկերացնել: Ինչպես ցույց է տալիս հոգեթերապիայի փորձը, վարքի շատ կաղապարներ, անգամ եթե դրանց ծագումը մոռացված է, կարող են գործել առանց որևէ ռացիոնալ նպատակի, ասես ինչ-որ ակամա թելադրանքով, և անձի մտքով չի էլ անցնի կասկածի տակ առնել դրանց համարժեքությունը: Ծիսակատարության նման հետևելով այդօրինակ հանձնարարագրերին՝ կարելի է ստանալ ցանկալի արդյունք: Հարկ

¹³ Տե՛ս **Rabow J., Berkman S., Kessler R.**, The Culture of Poverty and Learned Helplessness: A Social Psychological Perspective. Sociological Inquiry, 1983, 53(4), էջ 425:

¹⁴ Տե՛ս **Шюи А.**, նշվ. աշխ., էջ 559:

չկա հարցադրման, թե ինչու յուրաքանչյուր առանձին քայլ պետք է կատարել հենց այդ առաջադրված հերթականությամբ: Այդ գիտելիքը, իր անորոշությամբ հանդերձ, բավարար է տվյալ գործնական նպատակին հասնելու համար: Իսկ այն հարցերում, որոնք գտնվում են նրա անմիջական հետաքրքրությունների ոլորտում, բայց չունեն գործնական նպատակներ, «փողոցի մարդը» ղեկավարվում է իր զգացմունքներով և կրքերով: Դրանց ազդեցության տակ նրա մեջ ձևավորվում են բազմաթիվ համոզմունքներ և անորոշ կարծիքներ, որոնցով էլ նա առաջնորդվում է: Այսպիսով, «փողոցի մարդու» գիտելիքը հանրային հավանության արժանացած գիտելիքն է, որը ձգտում է հասարակությունից դուրս մղել համարժեքության այլ համակարգեր: Ժողովրդավարության ներկա ըմբռնմամբ «փողոցի մարդու» կարծիքը, լինելով հասարակական կարծիքի կորիզը, անհամեմատ ավելի շատ է հասարակական հավանության արժանանում և դրա համար էլ որպես համարժեք պարտադրվում է հասարակության ավելի տեղեկացված անդամներին՝ ի վնաս մասնագիտական կարծիքի: Այսօր հարցումներով, հարցազրույցներով, հարցաթերթիկներով փորձ է արվում պարզելու հենց «փողոցի մարդու» կարծիքը, որին առավելապես հետաքրքրում է այն, ինչ մտնում է նրա ներքին համարժեքության սովորական համակարգի մեջ: Խնդիրն այստեղ նաև այն է, որ, ինչպես նշում է Ու. Թոմասը, երբ մարդիկ որևէ երևույթ համարում են իրական, այն իրական է դառնում իր հետևանքների տեսանկյունից: Երբ մարդիկ ասում են, որ այլևս ոչինչ անել հնարավոր չէ, նրանք իսկապես այլևս ոչինչ չեն կարողանա անել:

Այս տեսանկյունից իդեալական տիպը «լավ տեղեկացված քաղաքացին», գտնվում է «փորձագետի» և «փողոցի մարդու» միջև: Մի կողմից նա չունի փորձագետի գիտելիքը և ձգտում է հասնել դրան, մյուս կողմից՝ նա չի ընդունում պարզունակ, հիմնարար անորոշություններ ունեցող գիտելիքի կամ էլ իրենց իռացիոնալ բնույթով չբացահայտված զգացմունքների, կրքերի վրա հիմնված հանձնարարագրերը: Լինել լավ տեղեկացված՝ նշանակում է ունենալ խելամիտ և հիմնավորված կարծիք իր համար նույնիսկ միջնորդավորված կերպով հետաքրքրություններ կայացնող բնագավառի մասին, անկախ այն բանից՝ կոնկրետ նպատակներ կա՞ն այնտեղ, թե՞ ոչ: Լավ տեղեկացված քաղաքացին իրեն բացահայտում է այն բնագավառում, որտեղ տեղի են ունենում բազմաթիվ հնարավոր համակարգերի առնչություններ: Նա հետազոտում է իրեն հարող համարժեքության գոտիները և կուտակում հնարավորինս շատ գիտելիքներ տարբեր մոտեցումների և այն աղբյուրների մասին, որոնք ռեալ կամ պոտենցիալ կերպով պարտադրված են իրեն:

Ժողովրդավարության՝ որպես քաղաքական ինստիտուտի ոչ ճիշտ մեկնաբանության միտումը, որտեղ գերիշխում է «փողոցի մարդու» ոչ տեղեկացված կարծիքը, մեծացնում է այն վտանգը, երբ, օրի-

նակ, այնպիսի երևույթներ, ինչպիսիք են գործազրկությունը, հասարակական անհավասարությունը և աղքատությունը, հասարակության մեջ սկսում են ընկալվել որպես գոյության բնական տրամաբանություն: Հետևաբար ժողովրդավարական հասարակություններում լավ տեղեկացված քաղաքացու պարտքը և արտոնությունն է անել ամեն ինչ, որպեսզի իր կարծիքը գերազանցի «փողոցի մարդու» կարծիքին:

Նման փոխազդեցության հնարավորությունը և իրացվելիությունը կախված են կարևոր գործոնից՝ քաղաքացիների ինքնավարությունից: Քաղաքացիների՝ սեփական կարծիք ձևավորելու և հանուն ընդհանուր գաղափարների ազատ համագործակցելու ունակությունն է դարձնում նրանց ինքնավար: Ինքնավարության հաջողվածության աստիճանը կախված է հասարակության կոլեկտիվ ինտելեկտի աստիճանից: Անհատական գոյատևման կենսափիլիսոփայությունը ի վերջո պարզապես ավելացնում է անհավասարության ու վրդովմունքի մակարդակը հասարակությունում, որն էլ զարկ է տալիս ագրեսիային՝ որպես արձագանքի: Մինչդեռ հավաքական ինտելեկտը, քաջալերված սոցիալական ինքնավարությամբ, կարող է ստեղծել ինստիտուտներ, որոնք ի գորու են մարտահրավեր նետելու և նվազեցնելու սոցիալական անհավասարությունները¹⁵:

Հասարակությունը քայլ է կատարում դեպի ինքնավարություն, երբ նրա անդամները հստակորեն պատկերացնում են, թե ինչպես է այն գործառու: Լինել ինքնավար նշանակում է նաև հստակորեն գիտակցել սեփական իրավիճակը և այն սոցիալական իրականությունը, որտեղ գտնվում ես: Ինքնավարությունը կարծիքների փոխանակման, քննարկման և հարցադրումներ կատարելու կարևոր նախապայման է: Այն նպաստում է իրական ժողովրդավարության հաստատմանը, որտեղ յուրաքանչյուրն ունի խոսելու հնարավորություն, և որտեղ քննարկումներն իմաստալից են՝ վստահության և փոխադարձ հարգանքի մթնոլորտով: Մինչդեռ, ինչքան մարդիկ ավելի պասիվ են տրամադրված իրենց ինստիտուտների հանդեպ, որոնց ո՛չ կարող են հասկանալ, ո՛չ էլ կառավարել, այնքան մեծ է հավանականությունը, որ ձեռքբերովի անօգնականության ախտանիշը և վարքի արտաքին կառավարման համակարգերը դեռ կշարունակեն գերիշխել:

Այդուհանդերձ, հուսադրող է այն հանգամանքը, որ ձեռքբերովի անօգնականության երևույթը չի տարածվում ողջ հանրության վրա: Անձնային համապատասխան որակների ձևավորումը և համարժեք գիտելիքների տարածումը այն նախադրյալներն են, որոնք հնարավորություն կտան ձևավորելու ինքնավարություն և կառուցարկելու սո-

---

¹⁵ Տե՛ս **Premat C.**, *Autonomy as a balance of freedom and equality.* // *International Social Science Journal*, 2006, № 58(190), էջ 690:

ցիալական իրականության նոր հայեցակարգ: Այսինքն, ինքնավարությունը ոչ թե տրվում է, այլ ձևավորվում: Երեխաները իրենց կյանքը սկսում են արտաքին կառավարմամբ, առաջնորդվում են իրենց բնագոյներով ու ցանկություններով և ինքնավարություն են ձեռք բերում՝ միայն աստիճանաբար վերձանելով և յուրացնելով իրենց շրջակա աշխարհը: Սեփական գործողությունների արդյունքում ձեռք բերած հաջողությունն է, որ ապագայում նպաստելու է համապատասխան ակնկալիքների ձևավորմանը:

Այս խնդիրը չունի պարզ ու հստակ լուծում, բացի այն բանից, որ հասարակության մասշտաբներով վարքի ցանկացած նման փոփոխություն պետք է կատարել հետևողականորեն, և որ այն փոփոխվելու է դանդաղ ու աստիճանաբար:

***Բանալի բառեր** – ձեռքբերովի սովորած անօգնականություն, հետխորհրդային հասարակություն, հետամբողջատիրական ախտանիշ, անհատական գոյատևման կենսափիլիսոփայություն, աղքատության մշակույթ, լավ տեղեկացված քաղաքացի, սոցիալական ինքնավարություն*

АРМАН КАРАГУЛЯН – Приобретённая беспомощность как социокультурный синдром постсоветской действительности. – В постсоветских обществах синдром приобретённой (выученной) беспомощности является частью культурного наследия советской системы. В статье этот характерный феномен всесторонне анализируется в его морально-психологических и социально-экономических измерениях, что позволяет выявить его негативные последствия в политической и гражданской сферах. Как возможные ключи к преодолению синдрома беспомощности предлагаются концепции “хорошо информированного гражданина” и “социальной автономности”.

Ключевые слова: *приобретённая (выученная) беспомощность, постсоветское общество, посттоталитарный синдром, философия персонального выживания, культура бедности, хорошо информированный гражданин, социальная автономность*

ARMAN GHARAGULYAN – Acquired Helplessness as a Social-Cultural Syndrome of Post-Soviet Realities. – In post-Soviet societies the syndrome of acquired (learned) helplessness is a part of the cultural legacy of the Soviet system. The article analyzes the phenomenon of acquired helplessness in their moral-psychological and socio-economic dimensions and identifies the negative consequences of the syndrome in the political and civil spheres. As the possible keys to overcoming the syndrome the concepts of "a well-informed citizen" and "social autonomy" are proposed.

Key words: *acquired learned helplessness, post-Soviet society, post-totalitarian syndrome, philosophy of personal surviving, culture of poverty, well-informed citizen, social autonomy*